

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ТЮРКОЯЗЫЧНЫЕ СТРАНЫ

Республикалық ғылыми-әдістемелік және танымдық журнал
Республиканский научно-методический и познавательный журнал

2012 жылдан бастап шығады

№1(17)

Үш айда бір шығады

МАЗМҰНЫ

Шөкенова Жанат Елеукенқызы

Халқымыздың ұлттық тәлім -тәрбие беру ісінің маңыздылығы.....3

Имангазиев А.К.

Об основных принципах Закона Республики Казахстан «О науке»
и о конкурсной процедуре по рассмотрению и отбору научных
и научно-технических проектов и программ6

Чембарисов Э.И., Рахимова М.Н

Возрастание роли Государственного Водного кадастра Республики Узбекистан
в современных условиях11

Бекішев Әбдіғали

Мұражай жәдігерлеріндегі қазақ жазба мұрасының шежіресі.....14

Халим Тураев

Туркестан в политической жизни государства Шейбанидов17

Болтаев Аъзам Ҳомидович

С.Н. Юренев Бухоро ўлкаси тадқиқотчиси.....22

ҰЙҒЫРЛАР24

Бас редактор:
Есназарова Ұлжалғас Әмзеқызы

ҚҰРЫЛТАЙШЫ: "Географиядан республикалық
атаулы мектеп" ЖШС

Редакция алқасы:

Қасейінов Д.Қ., ТҮРКСОЙ Бас хатшысы
Мехмет Бодур., ТІКА-ның Қазақстандағы өкілі
Зейнеш Исмайыл, профессор, Түркия
Дағдұран А., ҚР Түркі халықтары мәдени
қорының президенті
Аламанов С.К., Қырғыз география
қоғамы Президенті, г.ғ.к., профессор
Ниязов Т.З., ҚырҰУ профессоры
Салиев С.А., г.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Шимашева Р.С., Алматы Білім басқарма басшысы
Темірбеков А.Т., г.ғ.к., ҚазҰУ профессоры
Темірбекова Ж.А., ассоц. профессор СДУ

"Түркі тілдес елдер - Тюркоязычные страны" журналының редакциясына келіп түскен қолжазбалар әдеби өңделеді. Редакция жолданған материалдар сапасына жауап бермейді. Журналдың материалдары көшіріліп басылған жағдайда "Түркі тілдес елдер - Тюркоязычные страны" журналынан" деп нөмір санын көрсетіп сілтеме жасау керек. Қолжазба авторға қайтарылмайды.

Теруге 03.03.2016 жылы жіберілді. Басуға 09.03. 2016 ж. қол қойылды. Көлемі 60х84/8. Сандық басылым. Таралымы 300 дана
Журнал "Роза" баспа-полиграфиялық қызмет көрсету орталығында дайындалды. Алматы қаласы, Абай даңғылы, 8/41. e-mail: roza_kkz@mail.ru

Журнал Қазақстан Республикасының байланыс және ақпарат министрлігінде 16.05.2011 жылы тіркеліп, №11679-ж куәлігі берілді.

Көркемдеуші редактор **Әбдиева Р.С.**
Техникалық редактор **Темірбеков Ж.А.**

**Редакцияның мекен-жайы: 050040, Алматы қ.,
Әл-Фараби көшесі 65 үй, 64 пәтер.
Тел. 8(727) 2 97-35-48, тел/факс 297-35-49.
e-mail: ataulymektep@mail.ru**

С.Н. ЮРЕНЕВ БУХОРО ЎЛКАСИ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Болтаев Аъзам Хомидович,
Бухоро Давлат Университети, Бухора.

Археолог, ўлкашунос, коллекционер С.Н.Юренев (1896-1973)нинг илмий фаолияти Ўзбекистон хусусан, Бухоро билан боғлиқ. Археолог сифатидаги истеъдоди Бухоро воҳасида жойлашган қадимий тепаликларни текширишда намоён бўлди.

С.Н.Юренев саъй-ҳаракатлари билан қадимийлиги исботланган ва тарихий-маданий аҳамияти юқори тепалар археологик ёдгорлик сифатида рўйхатга олиниб, давлат муҳофазасига олинди.

Бухоро воҳасидаги 26 та (тепалик) археологик объектнинг учтаси Бухоро туманида, учтаси Когон туманида, олтитаси Қизилтепа туманида, еттитаси Ғиждувон туманида, биртаси Шофиркон (Вардонзе қўргони), иккитаси Вобкент туманида, биртаси Пешкўда (Зандани қалъа), иккитаси Рометан туманида ва биттаси Бухоро шаҳрида (Ширбудин тепа) жойлашган. С.Н.Юренев бу тепаликларда археологик текшириш ишларини олиб борган.

С.Н. Юренев Бухоро туманидаги Ўтрор тепа, Навметантепа ва Кош тепани(маҳаллий аҳоли тилида Кесактепа), Когон туманидаги Мир Кулол тепа, Хўжа Барги тепалиги ва Зиранод тепани текшириб, улар ҳақидаги қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган.

Ўтрортепа Бухоро шаҳридан 3 км жанубда, Ўтрор қишлоғи яқинида жойлашганлиги учун шу ном билан аталган. У ёнма-ён икки тепаликдан иборат. Шимолдаги тепалик жанубдагисига нисбатан баландроқ, унда иккита қабр бўлиб, маҳаллий аҳоли маълумотича, унинг биртасига Хўжа Лаведдин дафн этилган. С.Н.Юренев у ҳақда бошқа маълумот тўплай олмаган. Иккала тепаликда ҳам туғ бўлиб, маҳаллий аҳоли бу жойларни қабристонга айлантирган. Тадқиқот пайтида тепаликлардан исломгача бўлган давр ва XII асрга тегишли майда сопол буюмлар топилган. С.Н.Юренев тепаликни атайлаб бузиш ҳоллари кузатилмаганини ва улар ёдгорликларни муҳофаза қилиш қўмитаси рўйхатига киритилганини таъкидлайди.³⁰

³⁰ Бухарский музей инв. №.11453/7,11452/7. Бухоро музейида С.Н.Юренев томонидан амалга оширилган археологик кузатув ва тадқиқотлар ҳисоботлари сақланади. Мақола ушбу коллекциядаги ҳужжатлар маълумотларига асосланган.

Навметантепа Бухоро тумани Қумрабод қишлоғи яқинида, Бухоро шаҳридан 8 км жанубда жойлашган. Маҳаллий аҳоли тепаликни “Ҳазрат Биби” ёки “Биби Махсумай пок” деб атайди. Тепалик ва унинг атрофи мазорга айланган. Тадқиқотчининг маълумотига кўра, қадимда Митан шаҳри тепаликдан 9 ёки 20 км жануби-ғарбда жойлашган. Митан шаҳри ёнидан ўтган ариқнинг суви кўпайиб шаҳар сув остида қолгандан кейин, шаҳарда истиқомат қилган тўққизта аҳоли ёки оила тирик қолиб тепалик атрофига кўчиб келган ва 9 та бино (қаср) қурган. “Навметан” атамаси шундан келиб чиққан, яъни Нуҳ (тўққиз)- Метан ёки Нав (янги)- Метан, “Навметан – Янги Қалъа”³¹ маъноларини англатади.

С.Н.Юреневнинг фикрича, ёдгорликни атайлаб бузиш, вайрон этиш ҳоллари кузатилмаган, тепалик атрофи қабристонга айланган. Тепаликдан жуда кўп археологик материаллар топилган ва улар турли даврга тегишли. Эрамининг I-II асрларига оид сопол идиш, ташқариси қизил ранг билан безатилган ва ичи оқ ангобланган хумлар, кўзалар, муғулларгача бўлган даврга тегишли диск ва кўнғироқ шаклидаги қоқоқлар, X-XI асрга оид шиша бўлағи, XI-XII асрга тегишли сирланган кўк ва ичи ангобланган қизил шиша пиёла бўлаклари ва ҳоказолар, шулар жумласидандир.³²

Коштепа (маҳаллий аҳоли тилида Кесак тепа) Бухоро шаҳридан 12-13 км узоқликда ва жануби-шарқда жойлашган. Мазкур тепаликни 1904-йилда полковник Родионов ўз харитасида қайд қилган эди. С.Н.Юренев полковник Родионов харитасига асосланиб тепаликни текширган. Тепаликка энг яқини қишлоқни С.Н.Юренев Диост деса, харитада Деги-оссиё деб қайд қилинган. Ҳисоботда қайд қилинишича, Кош тепа атрофи экин экилмаган текисликдан иборат бўлган.

С.Н. Юреневнинг таъкидлашича, тепалик атрофидаги ерлар ва тепаликнинг ўзи ҳам ҳарбий қисм дала машқлари ўтказадиган ҳудудга кирган. Шунинг учун тепаликни бориб

³¹ Қораев С. Географик номлар маъноси.Т. “Ўзбекистон”.1978. –Б.82.

³² Бухарский музей инв. №.11453/7,11452/7.

кўздан кечириш, текшириш ишларини олиб боришга рухсат этилмаган. Тепалик ҳарбийларнинг кузатув минорасидан туриб дурбин орқали кузатилган. С.Н.Юренев келажакда бундай кузатув ишларини амалга ошириш мумкинлигини, аммо тепалик шакли анча ўзгарганини, ҳарбий танклар тепаликнинг катта қисмига шикаст етказганини ўз ҳисоботида қайд қилади. Шунингдек, ҳарбий қисмни бошқа жойга кўчириб, тепаликни шу ҳолда сақлаб қолиш мақсадга мувофиқлигини айтиб ўтади.³³

Мир Кулол тепани маҳаллий аҳоли Баланд Масжид деб ҳам юритади. Бу тепалик Когон тумани Янги Ҳаёт қишлоғида жойлашган (бу қишлоқнинг номи аввал Мир Кулол бўлган). Тепалик Когон шаҳридан 5-6 км шимолда, Когон-Янги-Ҳаёт йўли ёқасида жойлашган. Бошқа тепаликлар билан қиёслаганда унчалик ҳам катта эмас ва хом ғиштдан қурилган. Кейинчалик тепалик ёнида Баланд Масжид қурилган, инқилобдан кейин тепаликнинг айрим жойлари бузилган. Тепаликнинг шарқи ва жанубида учта катта бўлмаган тепалик бўлиб, унда аҳоли истикомат қилган. С.Юреневнинг ёзишича, шу тепаликларнинг бирида Мир Кулолнинг кулолчилик устахонаси жойлашган³⁴.

Тепаликнинг ғарбида боғ бўлиб, унинг ёнида қабристон жойлашган, қабрларнинг аксарияти мрамрдан қилинган. Қабристоннинг марказида алоҳида ажралиб турган қабр бўлиб, у айлана шаклда, сопол ғиштлардан пастгина суфа қилинган. Бу Ҳазрат Баҳоуддиннинг устози, Мир-Кулолнинг қабри. С.Н.Юренев “Мен маҳаллий аҳолидан эшитдим, бу Саид Мир-Кулолнинг қабри”, деб ёзади. Суфа атрофида йўлак бўлиб, вақтида шу йўлак ўрнида унча баланд бўлмаган ғишт девор бўлган. Қабрнинг шимолий қисми қаттиқ шикастланган ва унинг ёнида иккита туғ бўлиб, бирида панжанинг рамзи ва иккинчисида отнинг ёли борлигини С.Н.Юренев қайд қилган.

С.Н.Юреневнинг таъкидлашича, Мир Кулол ва Баҳоуддин Нақшбанд тўғрисида қишлоқ аҳолиси кўплаб ривоятларни билишган. Мир Кулолнинг шогирдлари мурид дейилиб, Баҳоуддин Нақшбанд ҳам унинг муриди бўлган. Бу шахс кулолларнинг пири ва ҳомийси сифатида эътироф этилган. Мир Кулол фақирона ҳаёт кечирган ва бойликни тан олмаган. Қабри устига қўй келтириб суйишни

тақиқлаган. Ҳатто ўлимидан кейин ҳам қабри устига мақбара қурмасликларини васият қилиб кетган. Тепаликдан хом ғиштлар ва сопол буюмлар топилган. Тепаликни атайлаб бузиш ҳоллари кузатилмаган.

Хожа Барги тепалиги Когон тумани Хожа Барги қишлоғи ёнида бўлиб, Когон вокзалидан 5-6 км шарқда жойлашган³⁵. Тепалик атрофидаги деворлар жуда қаттиқ нураган. Тепалик қабристонга айланган, унда ҳатто рус миллатига мансуб марҳумларнинг қабртошлари борлигини тадқиқотчи қайд қилади. Хожа Баргининг қабри тепаликнинг шимолий қисмида жойлашган. Қабр ғиштдан қурилиб, ганчланган ва яхши сақланган. Бу қабртошнинг ёнида ҳам иккита туғ бўлиб бирида панжа, иккинчисининг устки қисмига қора мато ўралган ва отнинг ёли борлигини, туғларнинг устунларига жуда кўп қора иплар боғланганлигини қайд қилади.

Хожа Барги қабрининг жанубида бола қабрига ўхшаш қабр бўлиб, унинг атрофидан жуда кўп идишлар топилган. Муълумотларга кўра, Хожа Барги болалардаги кўкйўтални даволаган, шунинг учун ота-оналар қабристонга идишга сут олиб келган. Тепаликдан арабларгача бўлган даврга тегишли хум қопқоғи, кўза дастаси топилган ва қизиқарли томони Хўжа Барги сағанаси хаворанг ғиштлардан қурилган, мозаика ва кошнлари XVI асрга оид. Тепаликни атайлаб бузиш ҳоллари кузатилмаган.

Зирабод тепа Когон тумани Зирабод қишлоғи яқинида жойлашган. 1904-йилда полковник Родионов ўз харитасида “Зўр-Обод” деб кўрсатган ва Когон темир йўлидан 2-3 км шарқдалигини қайд қилган.

Тепалик атрофи зовур (захкаш) билан ўралган. Тепаликнинг усти қисми шимолдан жанубга қараб чўзилган, марказида чуқурлик бўлиб у ерда тош плитка қолдиқлари сақланган. С.Н.Юренев маълумотича, бу жойда тош тарашланиб, плиткалар тайёрланган, унинг қалинлиги 3-3,5 см, узунлиги ва кенлиги 25-34-49 см бўлган ва шу ерда кичикроқ хона ёки қабр биноси бўлиб, унда тош плиткалар кўпайтирилган. Тепаликдан унча узоқ бўлмаган жойда қабристон ҳам борлигини қайд қилади. Тепаликдан тош плиткалардан бошқа ашёлар топилмаган. Тепаликни атайлаб бузиш ҳоллари кузатилмаган.

С.Н.Юренев тепаликларни бузишга, пахта далаларига айлантиришга, йўл қўймасликка

³³ Бухарский музей инв. №.11453/7,11452/7.

³⁴ Бухарский музей инв. №.11453/7

³⁵ Бухарский музей инв. №.11453/7

чақирған. С.Н.Юренев бу тепаликларнинг барчасини археологик ёдгорликларни муҳофаза қилиш комитети рўйхатига киритган.

Сергей Николаевич Юренев родился в 1896 году, он был востоковедом, историком, этнографом, специалистом по музыкальному фольклору; впоследствии стал исследователем архитектуры и материальной культуры Средней Азии. Родился С.Н.Юренев в селе Заскарки Лепельского уезда Витебской губернии, в дворянской семье. С 1920 был зав. кабинетом церковной археологии. В том же году вся его семья была выслана в Тверь, где он работал здесь в различных учреждениях (в т. ч. инструктором политпросвета, председателем экскурсионного бюро) и соби-

рал материалы по этнографии и музыкальному фольклору народов СССР. В конце 1929 - после ареста братьев - перед угрозой весьма вероятного ареста — уехал из Твери в Среднюю Азию. В 1931-34 он преподавал в различных вузах Узбекистана (в Фергане и Бухаре).

С.Н.Юренев имел немалую библиотеку, в т.ч. книги на французском и на немецком языках, которые он знал в совершенстве. Он изучал минареты, художественное творчество местных мастеров. Многие считали С.Н.Юренева чудаком, но этот знаток и горячий поклонник древнего и средневекового искусства Средней Азии, глубоко уважавший её историю и традиции..., но на последние копейки покупал листы со стихами из Корана.

ҲЎҒЫРЛАР

Ҳўғырлар. Ҳўғыр тили ўзбек тилимен бирге турки тилдерининг оңтўстик шығыс тобына жатып, қарлук бұтағын құрайды. Ҳўғырлардың бүкіләлемдік жиынтық саны он бір миллионға жуық (2009). Сан жағынан олар туыс халықтар арасында түрік, өзбек, Әзірбайжан мен қазақтардан кейінгі бесінші орынды иемденеді. Ҳўғырлар негізінен өздерінің тарихи атамекені Қытай Халық Республикасы Синьцзян - Ҳўғыр автономиялы ауданын мекендейді. Ондағы саны 9 миллионнан астам. Ҳўғыр халқының ата-қонысы ерте кезден-ақ Шығыс Түркістан деп аталған. 1760 жылы бұл өлкені Қытай империясы жаулап алып, Шығыс Түркістан атауын Синьцзян (демек жаңа жер) деп өзгертті. 1944-1949 жылдары аралығында өмір сүрген Шығыс Түркістан Республикасы құлатылғасын, өлке аты СУАР (Синьцзян Ҳўғыр Автономиялы ауданы) деп өзгертілді. Соңғы санақ деректері бойынша Бұрынғы Кеңестер Одағын 262199 Ҳўғыр мекендесе, олардың 89,5 пайызы Ҳўғыр тилин ана тилим деп таныған екен. Қазақстанда Ҳўғырлар Алматы облысында жинақы қоныстанған (240 мың адам). Қырғызстандағы 30 мың Ҳўғырдың көп бөлігі Жалал-Абад ауданында шоғырланған. Өзбекстанның Фер-ғана аңғарын 20 мыңдай Ҳўғыр мекендейді. Түркіменстан мен Тәжікстанда да аздаған Ҳўғыр халқы бар. Таяу шығыс елдерінің көп бөлігінде Ҳўғыр диаспоры кездеседі.

Ҳўғырлар-ежелден отырықшы өмір кешкен, тамыры тереңде жатқан өзіндік өркендеу тарихы бар, бай мәдениеті мен өнері бар және үлгі тұтарлық дәстүрі бар халық. Ҳўғырдың өзіндік ерекшелігі мол мәдениеті мен ән-жырының, монументті діни архитектурасының шығыс елдері мәдениетіне елеулі әсері болды. Қытайлықтар Ҳўғырды басқа да мұсылман ұлыстарымен қосып

хуэйцзу, хуэйхуэй деп, кейде чантоу деп те атаған. Монғолдар Ҳўғырды хотон деп атайды. «Ҳўғыр мемлекеті», «Ҳўғыр жазуы», «көне Ҳўғыр тили» мен «жаңа Ҳўғыр тили» деген тарихи атаулар мен қазіргі Ҳўғырлардың этнографиясы арасындағы байланыс, сабақтастық туралы ғылым дүниесінде әр қилы пікір бар. Ҳўғыр этнонимі III ғасырдан бастап белгілі. VIII ғасырдағы Орхон руникалық жазбаларында да Ҳўғырлар аталады. 840 жылы Енисей қырғыздарының қысымымен Шығыс Түркістан оазисіне Орхон мен Селенга өзендері алқабынан Ҳўғыр аталған тайпа көшіп келген. Ҳўғырлар еуропейдік нәсілдің ферғаналық тобына жатады. Дәлірек айтсақ, монголоидтық элементтің шамалы ғана болуы жағынан олар өзбектерге жақын. Дей тұрсақ та халықтың этногенезіне қатысқан тайпалардың әр алуандығына сәйкес, бүгінгі Ҳўғырлардың антропологиялық жағынан біртекті еместігі байқалады. Қашқарияның оңтүстігінде еуропейдік нәсілдің памир тобы басым болса, Шығыс Түркістанның солтүс-тігіндегі оазистерді мекендеушілерде еуропейдік пен монголоидтық элемент тең түседі.

Шығыс Түркістан оазисіне қазіргі монғол жерінен ауып келген Ҳўғыр тайпасы, XI ғасырдағы қыпшақ, қарлұқ, чигил, ячма, құман т.б. көпшелі түркі тайпалары жергілікті халықпен араласып, олардан жер өңдеу, дақыл егу тәсілін, қолөнерін үйренген. Бертін келе олар бір этникалық топқа бірігіп кеткен екен. Көне дәуірде будда дінінің махаяна тармағын тұтынса, XIV ғасырдан ислам дініне көше бастаған. Жыл санауымыздың бірінші мыңжылдығының аяқ кезінде соғди әліпбиі негізінде жасалған буын-әріп жүйелі Ҳўғыр жазуы болған. Орхон түркілерінің тилине жақын көне Ҳўғыр тили X-XIII ғасырларда Шығыс